

Seljukly - (türkmen) kerwensaraýlary

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar
написано kitapcy | 23 января, 2025

Seljukly-(türkmen) kerwensaraýlary SELÇUKLU KERVANSARAYLARI

Her dönemde, ulaşım yollarının belirli mesafelerinde konaklama yerlerinin mevcut olması gerekir. İnsanların seyahat ettiği yollar üzerinde dinlenebileceği ve ihtiyaçlarını karşılayabileceği, soygunlardan korunabileceği menziller olmalıydı. Mesela Çinlilerin kervan yollarında askeri kaleler ve hisarlar bulunduğu ve bunların hem yolların güvenliği hem de tüccarların mallarının kontrolü ile görevli olduğu bilinmektedir.[1]

Eski Türklerin de benzer amaçla inşa ettikleri birçok yapının bulunduğunu kaynaklardan öğreniyoruz. Uygurlar ile Çin M. 629 yılında ittifaka girince, Çin başkentinden Uygur iline giden yol üstünde 68 tane askeri han yapılmıştı ve buralarda kımız ile et dağıtılıyordu.[2] Bunların bir kısmını Türkler, bir kısmını da Çinliler yapmış olmalıdır.[3]

Türk-İslam han mimarisinin kaynağını ise İslam yapılarından olan ribatlara bağlamak daha doğrudur. Ribat, Arapça "rbt" kökünden gelmektedir.[4] Kur'an-ı Kerim'de ribat kelimesine Enfal suresinin 60. ayetinde (8/60) rastlanmaktadır. "Min ribat-ıl hayl" olarak geçen ayetin mealinde "Onlara karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet ve cihat için bağlanıp beslenen atlar hazırlayın. Bununla Allah'ın düşmanını, sizin düşmanınızı ve onlardan başka sizin bilmediğiniz Allah'ın bildiği kimseleri korkutursunuz. Allah yolunda ne harcarsanız tam olarak size ödenir. Hiç haksızlığa uğratılmazsınız" diye buyrulmaktadır.[5]

Bu yapıların kökeninde Müslümanlıktaki cihat fikrinin bulunduğu ve dini-askeri mahiyette bir kurum olduğu görülmektedir.[6] İlk ribatın nerede ne zaman inşa edildiği hakkında değişik görüşler bulunmaktadır. Tarihi bilinen

ribatların en eskisini, Tunus sahilindeki manastırda, Abbasi Valisi Hartama bin A'yan 795 tarihinde yaptırmıştır.[7] Ancak tarihçiler ilk ribatın Ukbe bin Nafi tarafından Hz. Ömer'in Halifeliği döneminde yaptırıldığını belirtmektedirler.[8] Orijinal planını günümüze kadar koruyarak gelebilen en önemli örnek Sus Ribatı'dır.

Ağlebi Emiri Ziyadetullah'ın M. 821 yılında yaptırdığı bu eser, dikdörtgen planlı, iki katlı olup, köşeleri ile kenarları ortasında kuleler bulunan yüksek ve kalın duvarla çevrilidir. Güneydoğu köşesinde, işaret kulesi görevini de yüklenen minaresi vardır. Güney cephesindeki tek girişten revaklı ve üstü açık avlusuna geçilir. Avlunun etrafında depo, samanlık ve ahır olarak kullanılan penceresiz mekanlar yer alır. İkinci katta ise konaklama odaları ve girişin bulunduğu güney cephesinde 11 sahınlı ve iki kemer gözlü bir mescit yer almaktadır.[9]

İslamiyet'in yayıldığı bütün sınır boylarında inşa edilen bu yapılar zamanla yeni görevler üstlenirler. XI. asırdan itibaren bir müstahkem mevki olan ribatlar aynı amaçla yapılmaya devam etmekle beraber sonradan gariplerin, yoksulların ve öğrenim için civardan gelenlerin barındıkları merkezler olarak da kullanılmıştır.

Bu nedenle medrese ve yardım evi görevlerini yapan kurumlara da ribat denilmiştir. İslam dünyasında XI. yüzyıldan başlayarak tarikatların yayılması üzerine belirli tarikat üyelerinin toplantı yeri olan hangâhlara, tekkelere de ribat adı verilmiştir. Bu bakımdan ribat terimi değişik zaman ve bölgelerde tekke anlamında kullanılan hankâh, zaviye, düveyre, buk'a, sevma'a dergah ve asithane gibi tabirlerle eş anlamlı olmuştur.[10]

Ayrıca askeri ve ticari yollar üzerinde kervanların korunmasını sağlamak için yapılan kale tarzındaki menzil binalarına da ribat ismi verilmiş, sonradan bunlara han denilmiştir. XVIII ve XIX. asırlarda İran ve Maverâünnehir'de ribat kelimesi genellikle han ile eş anlamlı olarak kullanılmıştır.[11] Anadolu Selçuklu Dönemi'nde ise bu yapıların kitabelerinde, geleneğe uygun olarak bazen ribat,

bazen de han terimi kullanılmıştır.

Ribatın sonradan kazandığı anlama hizmet eden eserler, Osmanlıların ilk devirlerinde zaviye olarak yapılmaya devam etmiştir. Zaviye ve tekkelerin seyahat ve ticari işler bakımından tehlikeli yerlere kurulması, ayrıca bu bölgelerin imar ve iskanına yardımcı olması devlet tarafından teşvik edilmiştir. Böylece hem buraların emniyeti sağlanmış, hem de bir dini liderin etrafında toplanarak ibadet etme imkanı verilmiştir.

İlk Türk Kervansarayları

Türk mimarisinde en eski menzil hanları Karahanlı ve Gaznelilerden kalmış olup, bunlara "ribat" adı verilmiştir. Bunların mimarisi ve planları daha sonra Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçuklularının yaptırdıkları hanlarda geliştirilmiştir.[12] Ancak bazıları ise Emevi kasırlarının planlarından etkilenmiştir.[13] Malzemeleri çoğunlukla kerpiç olmakla birlikte, Daya Hatun ve Kurtlutepe kervansaraylarında tuğla da kullanılmıştır. Asya'daki Türk kervansaraylarının yapılmış ilk planları kroki şeklindeyken, yakın zamanda bunların ölçüleri kontrol edilmiş ve bazı detayları planlara eklenmiştir.[14] Orta Asya kervansarayları bölgenin iklim şartlarına uygun olarak açık bir orta avlu etrafında gelişen plan şemalarına sahiptir. Ode-Merguen Kervansarayı, Beykent Ribatı, El Asker Kervansarayı, Hurmuzfarra Kervansarayı ve Daya Hatun Kervansarayında, bu şema uygulanmakla birlikte, mekanların avlu etrafında dağılımları farklılıklar göstermektedir. Bunlar arasında, Ode Merfuen Kervansarayı, Beykent Ribatı, Daya Hatun Kervansarayında, mekanlar, merkezi bir orta avlu etrafında, eşit ağırlıkta yerleştirilmişlerdir. Söz konusu plan şeması, ribat-ı Melik'e öncülük ettiği düşünülen Akçakale Kervansarayında ise, iki kez tekrarlanarak, anıtsal boyutlara ulaşmıştır. Ribat-ı Melik ise, birinci inşa evresinde dört, ikinci inşa evresinde ise üç avlusuyla, çok avlulu plan şeması gösteren bir örnektir. Bu yapıda da, mekan dağılımı simetrik bir düzenleme gösterir. Birinci inşa

evresinde; güneydeki büyük avluda, sadece girişteki uzun kenarda, kuzeydoğu ve kuzeybatıdaki küçük avlularda ise iki kısa kenarda, kapalı mekanlara yer verilmiştir. İkinci inşa evresinde ise, güneydeki büyük avlunun doğu ve batı kenarlarına da mekan ilavesi yapılmıştır. İkinci inşa evresinde değişikliğe uğrayan dört eyvanlı, revaklı avlu ise kapalı bir bölüm haline dönüştürülmüştür. Ribat-ı Melik, her iki inşa evresinde de avlulu han şemasının, çok avlulu bir varyasyonu olarak değerlendirilebilir. Ayrıca, ikinci inşa evresindeki merkezi kubbeli kapalı bölümüyle dikkati çeken bir örnektir.[15]

Büyük Selçuklu kervansaraylarından en önemlisi olan Ribat-ı Şerif **Nişabur-Merv yolunda** inşa edilmiştir. Yapım tarihi M.1144 olarak kabul edilen eser, dörder eyvanlı iki avlulunun etrafına sıralanmış mekanlardan meydana gelmiştir. Revaklı olan ikinci avlu, kubbeli camisi ve yolcu odalarıyla gelişmiş bir plan gösterir.[16]

■ Anadolu Selçuklu Kervansarayları

Kullanım amacı ve planı ile Anadolu'ya Türklerin getirdiği bir yapı tipi olan kervansaraylar, kitabelerinde ve kaynaklarda "han" veya "ribat" olarak isimlendirilir. Mesela Aksaray civarında olduğunu bildiğimiz Pervane Kervansarayı'ndan, Aksarayî "Pervane kervansarayı", İbn Bibi ise "Pervane ribatı" olarak bahsetmişlerdir.[17]

Hanlar, inşa edildikleri yerlere göre şehir içi hanları ve şehir dışı (menzil) hanları olmak üzere ikiye ayrılır. Selçuklu Dönemi'nden günümüze şehir içi hanı ulaşmamıştır. Burada ele alınan yapılar menzil hanları, yani kervansaraylardır.

Anadolu'da kervansaray inşası, fetihten yaklaşık bir asır sonra Bizans ve Haçlı saldırılarının kırılmasından sonra başlamıştır. Anadolu, Bizans hakimiyetindeyken Akdeniz ticaretinin yönü, Orta Asya'dan Bağdat'a, oradan da Suriye limanlarının aracılığı ile Afrika ve Endülüs limanlarına yöneliyordu. Fetihten sonra gelişmiş İslam devletleri ile

Kuzey devletleri arasında gelişen ticari ilişkiler için engeller ortadan kalkarak Anadolu büyük bir önem kazanmıştır. Selçuklular, Doğu ile Batı arasındaki ticari akışı kolaylaştıran, düzene sokan ve güvence altına alan birtakım önlemlerle Anadolu'daki ticareti arttırarak devletlerini daha da zenginleştirmişlerdir. Ülkeye gelen yabancı tüccarlardan az miktarda vergi alınmış, ayrıca yollarda herhangi bir şekilde zarar gören, soyguna uğrayan veya gemisi batanların malları devlet hazinesinden karşılanmıştır. Bu durum Ceneviz ve Venediklilerden yüz yıl önce, Anadolu Selçuklularının devlet sigortası sistemini uyguladığını göstermektedir. Bu tedbirler arasında ticaret kervanlarının koruyucu askerler ile yol alması da vardır.[18] Menzil hanları, planlarındaki mekanlar itibarıyla hem yolcuların konaklama ve barınmaları hem de görevlilerin ihtiyaçları dikkate alınarak inşa edilmişlerdir. Bu kervansaraylar tüccarlar için güvenli bir barınak, askerler için mükemmel bir konak, önemli yolların ve geçitlerin güvenliğini korumak için birer derbent (karakol), gerektiğinde de düşmana karşı durabilmek için iyi birer kale olarak kullanılmışlardır.

Kervansaraylar, sultanlar, bunların hanımları ve dönemin diğer devlet büyükleri tarafından yaptırılan vakıf eserleridir. Osman Turan, Altunapa, Ertokuş ve Karatay Hanların vakfiyelerini yayınlayarak bizlere önemli bilgi ve yorumlar sunmuştur.[19] Mesela, Karatay Han'ın masraflarını karşılamak için, üç köyün arazi gelirleri, Kayseri Şehri içinde kira getiren on ev, Meshed kasabasında dört ev, bir fırın, on dokuz tarla, şehir civarında otuz altı parça arazi ve iki çayır vakfedilmiştir. Ayrıca kervansarayın bulunduğu Karatay (Sarahol) köyünde, kira getiren onbeş dükkan ve sayısı bildirilmeyen evler de bulunmaktadır. Gelirlerin artması ile yeni emlak ve akarın bu vakıflara ilave edileceğinin belirtilmesi, zamanla gelirin çoğaldığını göstermektedir. Vakfiyenin M.1247 tarihli ekinde Karatay köyündeki hamamın da bu vakıflara dahil edildiği görüşü anlaşılmaktadır. Aynı vakfiyede hanın işleyişi, çalışanların ücretleri ve görevleri, neler için ne kadar harcama yapılacağı hakkında da bilgiler

bulunmaktadır. Hana gelen Müslim-gayrimüslim, hür-köle ayırt edilmeden eşit olarak günde 1 kg. ekmek, 250 gr. pişmiş et, bir çanak da yemek verilmekte, her cuma akşamı ise bal helvası dağıtılmaktaydı. Hayvanlara da gerekli miktarda yem verilmekteydi. Hanın ihtiyacı olan yem ve yiyeceklerin giderlerinin yanında odun, çivi, nal, aydınlatma için yakılacak yağ, mutfak eşyası için harcama kayıtları mevcuttur. Ayrıca çalışanların maaşlarının miktarı da belirtilmiştir. Görevliler arasında vakıfların gelir ve giderlerini idare eden müdür, işlerin kontrolü için müfettiş, bunlara yardımcı olan nazır bulunmaktaydı. Ayrıca hamamcı, imam, müezzin, yolcuların konaklama işlemlerini yapan muzif, erzak ve ambar memuru, aşçı, nalbant ve ayakkabıcı bulunmaktadır. Bu hizmetler için yatakhaneler, aşhaneler, erzak ambarları, depolar, hayvanların kaldığı ahırlar ve samanlıklar mevcuttur. Mescit, hamam, şadırvan, hastane ve eczaneler de bulunmaktadır.

Kaynaklara göre en eski Selçuklu kervansarayını II. Kılıçarslan tarafından Aksaray yakınında yaptırılmış olan, fakat hakkında bilgi sahibi olmadığımız binadır. Selçuklu kervansaraylarının çoğunluğu ve en büyük, en muhteşem olanları XIII. yüzyılın ilk yarısında yapılmışlardır. I. Gıyaseddin Keyhusrev, I. İzzeddin Keykâvus ve Alâeddin Keykubad gibi büyük sultanların hüküm sürdükleri bu devir, Selçuklu Devleti'nin siyasi ve askeri kudretinin zirveye ulaştığı; Anadolu'da emniyet, huzur ve refahın tam olarak sağlandığı ve ticaretin devlet tarafından teşvik ve himaye edildiği bir altın çağdır. Bu şartların neticesi olarak milletlerarası ticaret yolları Türkiye'ye intikal etmiş ve Anadolu, Asya ile Avrupa'yı birbirine bağlayan bir köprü olmuştur.[20] Selçuklu Dönemi'ndeki ana kervan yolları[21] şöyledir: Doğu-batı yönünde olanı Antalya ve Alanya'dan başlayıp Konya Aksaray, Kayseri, Sivas, Erzurum ve Erzincan gibi büyük merkezlerden geçerek İran ve Türkistan'a varıyordu. Konya-Akşehir istikametine giden diğer bir yol İstanbul'a ve Batı Anadolu'ya ulaşmaktaydı. Mısır, Suriye veya Avrupa limanlarından gelen kuzey-güney istikametindeki yol, Antalya veya Alanya vasıtasıyla Türkiye'ye dahil oluyordu. Bu yol Konya, Kayseri, Sivas, Tokat

üzerinden Sinop veya Samsun limanlarına, oradan da deniz yoluyla kuzeyin en mühim limanı olan Suğdak'a ulaşıyordu. Ayrıca, ikinci bir yol Kayseri'den, Elbistan, Malatya, Diyarbakır üzerinden Doğu Anadolu ve Irak'a ulaşıyordu. Son yıllardaki araştırmalarda bu ana yollara bağlanan çok sayıda tali yollar ve kervansaraylar da tespit edilmiştir. Mesela Malatya'dan civar illere 6 ayrı yol güzergahının varlığı anlaşılmıştır. Bunlardan Malatya- Kahta,[22] Malatya-Elbistan,[23] Malatya-Divriği, Malatya-Sivas,[24] Malatya-Harput,[25] güzergahlarında, menziller arasındaki mesafe üç ila 18 kilometre arasında değişmektedir. Diyarbakır-Bitlis yolunda,[26] Konya-Hatunsaray-Seydişehir güzergahında[27] ve Konya-Eğridir yolunda[28] da aynı yoğunlukta kervansaraylar tespit edilmiştir. Böylece hanlar arasındaki mesafelerin daha kısa olduğu anlaşılmaktadır.

Kervansarayların hepsinde temel öge; kışlık salon ve ahır da denilen barınağın varlığıdır. Barınak, yolcuların dinlendiği ve yattığı, yükün indirilip bindirildiği, hayvanların dinlendiği ve beslendiği bir alandır. Kervansarayın plan tipi ne olursa olsun hayvan-yolcu-yük üçlününün temel ihtiyaçlarına cevap veren bu kısım hiç değişmez.[29] Bu üçlü mimari olarak iki şerit halinde çözülmüştür. Birinci şerit zemin kodunda olup burada hayvanlar ve dolaşım alanı yer alır. İkinci şerit ise yerden 0.90 m.-1.30 m. yükseklikte bir seki olarak şekillenir. Seki ile ahırın sadece yatay bir ilişkisi olmadığı, yani sekinin yüksekliği ile zemin ilişkisinin değiştiği birçok örnekte görülmektedir. Ağzıkara Han'da olduğu gibi, birçok kervansarayda zeminin arkaya doğru yükseldiği, açıkça izlenmektedir. Susuz, Kargı, Kuruçeşme ve Karatay Han'da olduğu gibi, seki ile ahır şeridi arasında, sekinin üstünde suluk-yemlik işlevini yüklenen bir dizi taş çanak sıralanmıştır. Az sayıda örnekte ise sekilere belirli aralıklarla tandırların da yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Bu durum Susuz Han'da bir onarım sırasında rastlantı olarak ortaya çıkmıştır.

Dokuzun Han ile Kızılören Han'ın hemen yakınındaki kervansaray plan şemasına sahip yapıdaki tandır kalıntıları, kullanımın

yaygınlığına işaret etmektedir.

Bazı barınaklarda yük ve insan sekisinin, kısmen de olsa, ayrılmış olabileceği görülmektedir. Sadettin Han'da seki, arka ucunda yatay bir koridor şeridi ile ikiye ayrılmaktadır. Alara Han'da bağımsız iki yük seki izi, Obruk Han'da ise arka kısımda bağımsız daha küçük sekiler bulunmaktadır.

Birçok kervansarayda bulunan yarı açık galeriler barınak kısmındaki düzenin tekrarı niteliğinde olup, büyük bir olasılıkla uygun mevsimlerde kullanılan bir seçenek durumundadır. Bu galerilerde ahır şeridi dış duvara paralel, seki şeridi ise avluya bakar biçimde yerleştirilmiştir. Çok farklı konum ve büyüklükte odalar, eyvan, çeşme, mescit, helâ, hamam gibi hizmet mekanlarının yanı sıra çatıda yer alan galeri ve gözetleme odalarının varlığı da bilinmektedir.[30]

Kervansarayların girişine yakın ve bir kısmı birbirine bağlantılı olarak yapılan büyük boyutlu odalar ise herhalde kervansarayın yönetim veya depo olarak kullanılmıştır. Birçoğunun dışarıya penceresi yoktur. Yolcular için yapılmış odalar küçük boyutludur. Yarı açık yaşam mekanları olan eyvanlar mevcut oldukları kervansaraylarda, farklı sayı ve farklı konumlardadır. Alara ve Eshab-ı Kehf hanlardaki yaşam mekanlarının bir oda-bir eyvan olarak dizilmesi çok yaygın bir uygulama değildir. Çoğunlukla sayısı bir-beş arasında olan ve boyutları değişen eyvanlar asimetric olarak yer alırlar fakat her zaman zeminleri açıldıkları alanının tabandan 30 cm-70 cm. civarında daha yüksektir.

Kervansarayların mescidi farklı konumlarda tasarlanmıştır. Avlu ortasında fevkani köşk mescit, Ağzıkara Han, Kayseri ve Aksaray Sultan Hanlarında bulunmaktadır., Alara, Obruk ve Sarı Han'da giriş eyvanının üzerinde, Karatay Han'da giriş eyvanına bitişik, Kargı Han'da barınağın bir kanadındadır. Sarı, Alara ve Obruk Han'da giriş eyvanı üzerinde yer almaktadır. Köşk ve giriş üzerindeki mescitlerde harime çıkış haricinde, duvar içinden çatıya çıkılan bir merdiven daha vardır. Bunların birçoğunda bezeli mihrabın yanı sıra, bezeli bir üst örtü ile de mescidin önemi vurgulanmıştır.

İnsan ihtiyacının ve temizliğin temeli olan su tesisleri

kervansarayların vazgeçilmez unsurlarıdır. Bazı kervansaraylarda yapılan kazılarla bazı mekanların helâ veya hamam olduğu belirlenmiştir. Yalak, su deliği, su haznesi, künk gibi öğelerden dolayı çeşme bu servislerin en kolay ayırt edilebilenidir.

Çeşmelerin çoğu eyvan biçimindedir. Örneğin Ağzıkara Han'ın çeşmesi açık galeride, ön cephenin arkasındadır. Han'ın içinde çeşme olduğu zaman, aynı tesisattan yararlanarak dışına da bir çeşme yapılmıştır. Ağzıkara, Obruk, Alara ve Avanos Sarı Han'da sırt sırta iki çeşme vardır. Aksaray Sultan Han'ın köşk mescidinin ve Kızılören Han'ın fevkanı mescidinin altındaki kısımlarda çeşme olduğu anlaşılmaktadır.

Kervansaraylarda hamam iki türlü tasarlanmıştır. Bunlardan birincisi yapının çok yakınında ayrı bir bina olarak inşa edilmiştir.[31] Ağzıkara, İncir, Ishaklı, Alara Hanlarının hamamları böyledir. İkincisi ise, Karatay Han ve Tuzhisar Sultan Han'ında olduğu gibi kervansarayların içindedir.[32] Hamamlar ne kadar küçük olursa olsun tek mekanlı değildirler. Bilinen mekanlar dizisini bir soğukluk bir ılıkılık ve bir sıcaklığı vardır.

Helânın vazgeçilmezliğine rağmen servis mekanları arasında genellikle yer almaması, bu işlevin çoğunlukla barınak kısmında çözüldüğünü göstermektedir. Herhalde ahır şeridinin uçlarına yerleştiriliyor, büyük olasılıkla, diğer kısımlardan şimdi mevcut olmayan ahşap bölmelerle ayrılıyordu. Bu tür bölmelerin izleri Aksaray Sultan Han'da köşedeki helâda vardır. Evdir Han'ın helâsı kuzeybatıdaki payanda içinde olup, konumu itibarıyla şimdilik tek örnektir. Helâların toplu olarak yapının bir köşe mekanına yerleşmesi yaygın bir uygulamadır.

Kargı Han'da olduğu gibi kanalizasyon kanalı doğrudan dışarı verilmektedir. Aksaray Sultan Han'da toplu helâ, yapının kuzeybatı köşesindeki büyük mekandır. Doğu, kuzey ve batı çeperinde büyük bir taş kaplı kanal dolaşmaktadır. Kanalın üstünde ahşap bölmelerle ayrılmış çok sayıda helâ bulunduğu, duvardaki izlerden anlaşılmaktadır. Toplu helânın yanı sıra batı kanadında, bir ön mekandan girilen ve farklı büyüklükte

beşik tonozlu üçer bölmenin bulunduğu, birbirinin aynı iki mekanlar dizisi vardır. Bu bölmelerden, iç duvara bitişik, daha dar olanı herhalde helâdır, Bu birimin iki kez yapılması kervansarayın büyüklüğü veya ihtiyaçtan kaynaklanmamaktadır. Çünkü benzer büyüklükteki kervansaraylarda böyle bir düzenleme yoktur. Bu tasarımı ancak kullanıcıların gerektirdiği bir sosyal hiyerarşi ile açıklamak mümkündür. Bu varsayımdan giderek, helâlî hamamın birinin Sultan, diğerinin erkan, toplu helâların ise yolcu ve askerler tarafından kullanıldığı düşünülebilir.[33]

Kervansaraylardaki mekanların işlevleri plan tipine bağlı değildir. Servis mekanların çeşitlenmesinin ve sayısının bir handan diğerine çok değiştiği dikkat çekicidir. Küçük bir handa az, daha büyük bir handa daha çok sayıda oda olacak diye bir uygulama yoktur. En büyük boyutlu ve programlı hanlardan olan Karatay Handa, açık galeriler, türbe, mescit, helâ, hamam gibi servis mekanlarının yanı sıra yolcular için tasarlanmış oda sayısı sadece dördtür. Buna karşın küçüğe yakın boyutlu Alara Han'da sekiz oda, altı eyvandan oluşan bir mekanlar grubu yolculara ayrılmıştır. Bir diğer husus da barınak kısmının tasarımında bir simetri gözetilmesine karşın, servis mekanlarının bir araya gelmesinde asimetric düzenlemenin daha yaygın olmasıdır.

Anadolu Selçuklu menzil hanlarında mimari özellikleri dikkate alınarak plan tipolojisi yapılmıştır. Kurt Erdmann, barınak ve avlu kısımların varlığını dikkate alarak kervansarayları üç gruba ayırmış,[34] daha sonra bunlara ek olarak Ayşıl Tükel Yavuz tarafından dördüncü bir grup eklenmiştir.[35]

■ Kervansarayların Tipolojisi

1- Avlu ve barınağı olan kervansaraylar.

a- Barınak ile avlusu aynı genişlikte olanlar.

1) Genişlik ve uzunluk olarak eşdeğerde olanlar. Bunlara örnek olarak Altunapa Han'ı, Dokuzun Han'ı verilebilir.

2) Sadece kapladığı genişlik eşdeğer olanlar. Kuruçeşme Han'ı ve Kırkgöz Han'ı bu planda yapılmıştır.

b- Barınağı avluya göre dar olanlar. Anadolu'daki büyük ebatlı Selçuklu menzil hanları çoğunluğu bu planda olup büyük bir kısmı sultanlar tarafından inşa ettirilmiştir. Aksaray ve Tuzhisar Sultan Hanları, Karatay Han'ı en önemli örnekleridir.

2- Sadece barınaktan ibaret hanlar. Bu hanlara genellikle iklimin soğuk olduğu bölgelerde tercih edilmiştir

a- Tek örtü altında olanlar. En güzel örneği Şarapsa Handır. Yeni tespit edilen Derebucak yakınlarındaki Tol ve Ortapayam Hanları[36] ile bilinenlerin sayısı çoğalmıştır.

b- Çok bölüntülü örtüye sahip olanlar Çiftlik Han'ı ve Çay'daki Eğret Han'ı bu gruba girer

c- Orta Aksın belirlenip kubbe ile vurgulandığı hanlar. Öresun Han'ı bu plan dahilinde yapılmıştır.

3- Açık avlulu hanlar. Kare ya da dikdörtgen avlu etrafında mekanların sıralandığı bu tipin en güzel örneği Evdir Han'dır.

4- Eş odaklı hanlar. Bu plandaki hanlarda kapalı mekanlar birbirine kaynaşmıştır. Avşin yakınlarındaki Eshab-ı Kehf Han, Alara, Mama Hatun, Sevserek Hanı bu plan tipinde yapılmıştır.

Yukarıda ikinci grup olarak ifade edilen, sadece barınak veya barınak önü iki-üç servis mekanı olan hanların tarihlendirilme sorunu vardır. Rahmi Hüseyin Ünal, bunlarla ilgili iki makalesinde[37] konuyu tartışmıştır. Yayınlarında kitabeleri ve süslemeleri olmayan[38] bu hanların değerlendirme ve tarihlendirmesine dikkat çekerek; "1978 yılına kadar yayınlanmış yirmi üç handan bir tanesinin 1200 m²'den fazla alan kapladığı, ikisinin 800 m²'yi dördünün 400 m²'yi, üçünün 300 m²'yi aştığı, geriye kalan üçünün de 100-300 m² arasında değiştiğini" ifade eder. Devamla, "avlular ve barınaktan oluşan büyük sultan hanlarının ortalama 2000 m² civarında bir alanı

kapladıkları dikkate alınır, avlusuz hanların mütevazı yapılar oldukları anlaşılmaktadır. Bu yapılar itinalı taş malzemeye ve işçiliğe de sahip değillerdir. Bunları maddi sebeplere bağlamak mümkün görünmektedir. 1243 Köseadağ Savaşı'ndan sonra Moğollara tâbi olan Selçuklu Sultanları devlet idaresinde fazla söz sahibi olamamışlardır. Mali kaynaklara da el konulduğundan ülke çöküntü içine sürüklenmişti. Her bakımdan güçlüklerle dolu olan bu dönemde, bozulan asayiş sonucu ticaretin zayıfladığı da bir gerçektir. Bu durumda büyük ve görkemli hanlar inşa etmek gereksiz ve masraflı bir iş olmalıydı. Bu bağlamda Dumluca Hanı (Divriği-Sivas), Pamuk Hanı (Divriği-Sivas), Kantarmış Hanı (Harput-Divriği), Hoca Cihan Hanı (Konya-Beyşehir), XIII. yüzyılın sonlarından XV. yüzyılın başlarına kadar uzanan bir tarih dilimi içine yerleştirmek, gerek yapıların karakterlerine, gerekse tarihi gerçeklere daha uygun düşmektedir" demektedir. Beylikler Dönemi hanları üzerine çalışan Ali Baş, sadece barınaktan oluşan kitabesiz hanlara, Beylikler Dönemi içerisinde farklı tarihler önerir.[39] Kalolar Hanı ile ortak özellikleri olan Hoca Cihan Hanı, Pamukçu Hanı (Konya Hatunsaray), Atlas Hanı (Ereğli-Karaman), Kavak Hanı (Konya-Beyşehir), Eğret Hanı gibi birçok eseri yazılı belge ve ocak-baca mimarisine sahip olmadıkları halde Beylikler Dönemi'ne tarihlenmiştir. Bilindiği üzere Selçuklu Dönemi yapılarında ısınmak için tandırlar kullanılmıştır. Yukarıda belirtildiği gibi şekillere belirli aralıklarla tandırlar yerleştirilmiştir.[40] Aynı çalışmada Ali Baş, aynı plân özellikleri gösteren Zalmanda Han'ı (Konya-Altıntekin Kasabası Koçkaya Köyü) iki ocak ve takviye kemerlerindeki tuğla kullanımından yola çıkarak XV. yy.'ın ilk yarısına tarihlenmiştir. Yeniceköy Han'ı (Kütahya-Afyon), batı iç duvarındaki almaşık örgü, tuğla kemer sistemi ile tuğla hatıllı moloztaş örgülü tonozla dayanarak XIV. yüzyıl ortaları ile XV. yüzyıl ortalarına tarihlenmektedir. Ortaköy Kervansarayı'nı ise giriş cephesindeki taş+tuğla almaşık örgüye, portalindeki süslemeye, ocaklarının varlığına ve Bursa kadı sicillerine dayanarak XIV. yüzyıl sonları ile XV. yüzyıl

ortalarına tarihlenmektedir.

Bu plandaki hanlar içerisinde kitabesi ile sabit en eski örnek Bursa-Karacabey yolundaki Issız Han'dır.[41] Kitabesine göre Sultan Bayezid zamanında M. 1395 tarihinde inşa edilmiştir. Eyvanlı girişin her iki yanında birer servis mekanı yer almıştır. Üç sahnalı barınaktan bu mekanlara birer geçiş vardır.

Yapıdaki mevcut iki ocak, yanlardan daha yüksek tutulmuş olan orta sahnının sekisi üzerinde bulunmaktadır. Duvara bağlı olmaksızın ortada bulunan bu ocaklar, tuğla bacalar orta sahnının tonozunun dışına kadar yükselir. Bu durum, yolcu sekilerini ve buna bağlı olarak ocakların orta sahından yan sahnılara henüz alınmadığını göstermektedir.[42] Issız Han, daha önceye tarihlenen aynı plânlı hanlara göre ocaklarından başka bol pencereli oluşu, orta sahnın tonozunun tamamen tuğla, duvarlarının ise almaşık örgüsü ile yenilikler göstermektedir. Üç sahnalı barınak kısmından oluşan Aşkale yakınlarındaki Karasu Han (Aşveyişan) mevcut kitabesindeki isime dayanarak 17. yüzyıl başlarına tarihlenmiştir[43] 19.50×32.60 m. ebatındaki yapıya güney yöndeki dar cepheden girilmektedir. Duvarların önünde yer alan toplam 21 ocağı bulunmaktadır. Eğer kitabesi onarıma değil de yapımına ait ise, bu plânın 17. yüzyıl başlarına kadar uygulandığını göstermesi bakımından önemlidir.

Bu açıklamalardan sonra şunları ifade etmek isteriz. Yukarıda da anlatıldığı gibi, Rahmi Hüseyin Ünal, bunların ebatlarının avlulu hanlara göre daha küçük, genelde itinasız ve süslemesiz oldukları tespitine katılıyoruz. Anadolu Selçuklularının 1243 Köseadağ yenilgisinden sonra Moğollara tâbi olduklarından onlara vergi ödedikleri de bilinmektedir. Ancak bu dönemde Anadolu'da imar faaliyetleri azalmadığı gibi, yapıların ebatları büyümüş, yükselteleri artmış, bol süslemeli eserler meydana getirilmiştir.[44] Bunları anlamak için Konya İnceminareli Medrese'ye (1269), Konya Sahip Ata Külliyesi'ne (1258), Sivas Gök Medrese'ye (1271), Erzurum Hatuniye Medresesi'ne (1291) bakmak yeterlidir. Ayrıca Moğolların Anadolu'ya gelişinden sonra yapılmış kesin tarihi bilinen

birçok kervansaray vardır.[45] Bunların hepsinde ortak özellik; kitabeli, büyük ebatlı, zengin taş süslemeli oluşlarıdır. Bu eserler Moğolların gelişinden sonra ekonomi ve ticaretin bozulmuşluğu, buna bağlı olarak da daha küçük ebatlı, avlusuz, itinasız ve süslemesiz eserlerin yapılmış olacağı düşüncesini çürütmektedir.[46] Barınaktan oluşan hanların belirtilen özelliklerde inşa edilmelerinde başka sebepleri aramak gerekir.

Burada önemli olan bir hususu daha ilave etmek durumundayız. Moğolların haberleşmeye, özellikle de posta ulaşımına büyük önem verdikleri bilinmektedir. Hakimiyetleri altındaki geniş ve uzak bölgelerden kısa sürede haber alabilmek için derbent teşkilatını kurmuşlardır. Kervansarayları da hem yolcular için bir konaklama yeri, hem de derbent görevlileri sayesinde bölgede asayiş sağlamak için bir nevi karakol amacıyla kullanmışlardır.[47] Bu durumda yol güzergahlarında büyük hanlar arasına haberleşmeyi hızlandırmak için, sürekli hayvanların hazır bulunduğu küçük yapılara ihtiyaç duyulmuştur. Büyük kervansaraylardan başka, bu küçük istasyonlar, güvenlik ve zaruri ihtiyaçların da giderildiği merkezler olarak hizmet etmiş olmalıdır.

Yukarıdaki bilgilerden sonra sadece barınak veya barınak önü üç servis mekanından oluşan hanlarla ilgili olarak şunları ifade edebiliriz: Yeni bilgi ve belgeler elde edilmedikçe bu yapıların tam olarak tarihlenmesi mümkün değildir. Küçük ebatlı, kitabesiz, süslemesiz olan bu hanlarda eğer tuğla malzeme ve ocaklar da yok ise eserler Moğollar hakimiyeti öncesi ve sonrası, yani XIII. yüzyılın başlarından XV. yüzyılın başlarına kadar özellikle posta-derbent amaçlı inşa edilmiş olmalıdırlar. Diğer bir ihtimal de XIII. yüzyıldan sonra kurulmuş olan çok sayıdaki beyliğin ekonomik yönden zayıf olmaları, genellikle büyük programlı yapıları inşa edememelerine bağlanabilir. Ancak bu durum, hanlarda olduğu gibi diğer yapılar için de geçerlidir. Bu kervansaraylar ve kullanım amaçları ile ilgili olarak yayınladığı önemli bir makalede Ayşıl Tükel Yavuz, yukarıdaki fikirlerimizi destekleyen mahiyette görüşler belirtilmiştir.[48]

Kervansarayların kitabelerinde yaptırانların adı kaydedilmesine rağmen mimar ve sanatkarların ismine çok az rastlanmaktadır. Bunlardan Aksaray Sultan Hanı portalinde, kapı kemerinin sol yanında mimar olarak Havlan oğlu Mehmed ismi okunmaktadır. Tuzhisar Sultan Hanı'nın kuzeydoğu köşesindeki kulesinin orta bölümünde mimarının Yadigar (?) olduğu kaydedilmiştir.[49] Karatay Han'ın giriş eyvanı tonozunda, Hekim Han'ın barınağıda dağınık olarak ve Ağzıkara Han'daki işaretlerin de adlarını bilemediğimiz taş ustalarına ait olduğu kabul edilmektedir.[50]

Kervansarayların inşasında kullanılan ana malzeme kesme taştır. Ancak Kurttepe, Kızılören, Kuruçeşme, Dokuzun Hanı'nda olduğu gibi bazı eserlerde kaba yonu taş ile az da olsa antik malzeme de kullanılmıştır. Özellikle sultan hanları tamamen kesme taş ile inşa edilmişlerdir. Aksaray Sultan Hanı'nın portalinde ise mermer kullanılması ender rastlanılan bir durumdur. Barınağın orta sahinindeki aydınlık feneri olarak düzenlenen kubbelerin iç örgülerinde Horozlu ve Çay'daki Taş Han'da olduğu gibi tuğla da kullanıldığı görölmektedir.

Kervansarayların, özellikle taç kapıların süslemesi ve taş işçiliği, dönemin en güzel ve en önemli örneklerini oluşturmaktadır. Portali üç yönden kuşatan geometrik geçme şeritleri süslemenin esasını oluşturur. XIII. yüzyılın başında, Evdir Han'da olduğu gibi, enli bir şerit bulunur iken, zamanla şeritler daralmış, fakat sayıları çoğalmıştır.[51] Yıldız ağırlıklı geometrik kompozisyonların yanında rumi motif şeritleri dikkat çekmektedir. Kervansarayların süslemesinde önemli olan diğer bir husus da insan, hayvan, ejder ve melek kabartmalarının bulunuşudur. Karatay Hanı'nın portalindeki kuş, boğa ve insan başı, giriş dehlizinin yan tarafında mukarnaslar arasındaki eski Türk takvimindeki hayvan figürleri ve giriş eyvanının avluya bakan yüzünün alnındaki ejderler, aslan şeklindeki çörtlenleri dikkat çekicidir. Tuzhisar Sultan Hanı'nın köşk mescidinin kemerleri üzerindeki ejderler, Çardak Han'ın portalindeki aslan heykelleri, İncir Han'ın portalindeki aslan ve güneş kabartmaları, Ak Han'ın portalindeki 16 hayvan kabartması,

Alay Han'ın portalindeki tek başlı çift vücutlu aslan kabartması diğer figürlü süslemelerdir.[52]

Selçuklu Dönemi'nin en önemli kültür ve sanat eserlerinden olan kervansarayların bugünkü durumu içler acısıdır. Çoğunluğu yığıntı halinde olan iki yüz civarındaki bu eserlerin, onarımları yapılarak günümüz ihtiyaçları doğrultusunda kullanılmaları, gelecek nesillere sağlam olarak aktarılması bakımından önem arz etmektedir.

Yrd. Doç. Dr. İsmail AYTAÇ,
Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Türkiye
Kervansarayların Kökeni.

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 7 Sayfa: 854-864

■ Dipnotlar :

[1] Emel Esin, "Muyanlık", Malazgirt Armağanı, Ankara, 1972, s. 78.

[2] E. Esin, a. g. m., s. 78.

[3] Mustafa Cezar, Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, İstanbul 1977, s. 173

[4] Fuat Köprülü, "Ribat", Vakıflar Dergisi, S. 2, Ankara, 1942, s. 268.

[5] Süleyman Ateş, Kur'an-I Kerim ve Yüce Meali, Ankara, 1982, s. 183.

[6] F. Köprülü, a. g. m., s. 268.

[7] G. Marcais, "Ribat", İslam Ansiklopedisi, C. 9, İstanbul, s. 735.

[8] F. Köprülü, a. g. m., s. 268.

[9] S. Kemal Yetkin, İslam Mimarisi, 2. Basım, Ankara, 1959, s. 100, 101.

[10] F. Köprülü, a. g. m., s. 269.

[11] F. Köprülü, a. g. m., s. 274.

[12] Oktay Aslanapa, Türk Sanatı, İstanbul, 1984, s. 38.

[13] Ceyhan Güran, Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları, Ankara, 1978, s. 3.

[14] İnci Kuyulu, "Anadolu Selçuklu Kervansarayları ile Orta

Asya Kervansaraylarının Karşılaştırılmasına Yönelik bir Deneme", Sanat Tarihi Dergisi, S. VIII, İzmir, 1996, s. 51-78.

[15] İ. Kuyulu, a. g. m., s. 67-68.

[16] Yukarıdaki ve Orta Asya'daki diğer Türk kervansarayları hakkında geniş bilgi için; Mustafa Cezar, a.g.e., s. 169-213.

[17] Haluk Karamağaralı, "Anadolu Selçuklu Kervansarayları" Önasya, S. 61-62, Ankara, 1970, s. 25.

[18] Osman Turan, "Selçuklu Kervansarayları", Belleten, C. X, S. 39, s. 473-474.

[19] Osman Turan, a. g. m., s. 471-496; A. y. "Şemseddin Altun-Aba, Vakfiyesi ve Hayatı", Belleten, S. 41, Ankara 1947, s. 197-236; A. y., "Mübarizeddin Er-Tokuş ve Vakfiyesi", Belleten, S. 43, Ankara 1947, s. 415-430; A. y., "Celalettin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", Belleten, S. 45, Ankara 1948, s. 17-170.

[20] H. Karamağaralı, a. g. m., s. 25; M. Kemal Özergin, Anadolu Selçukluları Çağında Anadolu Yolları, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1959.

[21] Osman Turan, "Selçuklu Kervansarayları", s. 474.

[22] İsmail Aytaç, "Selçuklu Dönemi'nde Malatya-Kahta Kervanyolu ve Kervansarayları", Birinci Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildirileri, C. I., Konya, 2001, s. 49-59.

[23] İsmail Aytaç, 'Malatya-Elbistan Kervanyolu Güzergahı ve Kurttepe Hanı', VI. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, Konya, 1997, s. 35-47.

[24] İsmail Aytaç, Malatya ve Yöresindeki Türk-İslam Devri Yapıları, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 1998, s. 17-22.

[25] İsmail Aytaç, "Malatya-Harput Kervanyolu Güzergahı ve Kervansarayları", Dünü ve Bugünüyle Harput I, Elazığ 1999, s. 225-247.

[26] Orhan Cezmi Tuncer, "Diyarbakır-Bitlis Kervan Yolu ve Üzerindeki Hanlarımız" Vakıflar Dergisi, S. XXV, Ankara, 1995, s. 9-34.

[27] Ali Baş, "Konya-Hatunsaray-Seydişehir Kervan Yolu Üzerine Düşünceler", V. Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirirleri, Konya, 1996, s. 141-147.

[28] Ali Osman Uysal, 'Konya-Eğridir Güzergahında Bazı Kervansaraylar', III. Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirirleri, Konya, 1994, s. 71-83.

[29] Ayşıl. Tükel Yavuz, "Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansaraylarının Tipolojisi", IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, Konya 1995, s. 184.

[30] Ayşıl Tükel Yavuz, "Anadolu Selçuklu Kervansaraylarında Mekan-İşlev İlişkisi İçinde Savunma ve Barınma", IX. Vakıf Haftası Kitabı, Ankara 1992, s. 261-262.

[31] Ayşıl. Tükel Yavuz, "Kervansaraylarının Tipolojisi", s. 186.

[32] Karatay, Ağzıkarave Tuzhisar Sultan Hanlarının hamamları hakkında geniş bilgi için bkz. Yılmaz Önge, Anadolu'da XXII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları, Ankara 1995, s. 185-228.

[33] Ayşıl. Tükel Yavuz, "Kervansaraylarının Tipolojisi", s. 187.

[34] Kurt Erdmann, Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts I-II, Berlin 1961.

[35] Ayşıl Tükel Yavuz, "Anadolu'da Eşodaklı Selçuklu Hanları", O. D. T. Ü. Mimarlık Fakültesi Dergisi, S. 2, Ankara 1976, s. 187-201. Aynı yazar, işlevlerini dikkate alarak sonradan yaptığı tipolojide bu yapıları "yalnızca barınaktan ibaret olanlar ve avlusu ile servis mekanları birlikte olanlar" diye iki büyük gruba ayırmıştır. Bkz. Ayşıl Tükel Yavuz, "Kervansarayları Tipolojisi", s. 187-189. Yeni tesbit edilmiş ve edilecek'ler dikkate alınarak bu tipolojilerin yeniden ele alınması gerekmektedir.

[36] Osman Kunduracı, " Kubad Abad-Alanya Arasındaki Selçuklu Kervanyolu Üzerine Yeni Araştırmalar 1", I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildirileri, C. II, Konya 2001, s. 53-59.

[37] Rahmi Hüseyin Ünal, "Osmanlı Öncesi Devirden Yayınlanmamış Birkaç Han Üzerine Bir İnceleme", Atatürk Üniv. Edebiyat Fak. Araştırma Dergisi, Ankara 1978s. 453-470; Rahmi Hüseyin Ünal, "A Propos de la Datation Des Khans Seldjoukides Sans Cour en Anatolie", The Art of Saljuqs in Iran and Anatolia (Ed. R. Hillenbrand) Costa Mesa, California 1994, s.

295-299.

[38] Diğer avlusuz hanlardan farklılık arz eden, tek sahınlı barınak ve bir mescidden oluşan Şarapsahan (1236-1240) tarihi olan tek örnek diye bilinirken Derebucak yakınlarındaki Tol (kitabesine göre 13. Yüzyılın ilk yarısı) ve Ortapayam Hanları ile sayı çoğalmıştır. Osman Kunduracı. a. g. m.; Barınak önü üç mekanı olan Iğdır kervansarayını ise diğer avlusuz hanlara göre 51.50. x 24.40 m. ebatları ile oldukça büyük, portoldeki zengin geometrik süslemeleriyle de istisna bir örnektir. Bkz. Rahmi Hüseyin Ünal, "Iğdır Yakınlarında Bir Selçuklu Kervansarayını ve Doğu Beyazıt-Batum Kervanyolu Hakkında Notlar", Sanat Tarihi Yıllığı, S. III, İstanbul 1970, s. 7-15.

[39] Ali Baş, Beylikler Dönemi Hanları, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 1989.

[40] Geniş bilgi için bkz. Ayşıl Tükel Yavuz, "Kervansarayların Tipolojisi", s. 184; Yerhan'da (Erzincan-Refahiye) iki ocağın bulunuşu dikkat çekicidir. Kitabesi olmayan eser eşodaklı plânlı yapılarla kıyaslanarak 13. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmiştir. Eğer tarihlenmeyi doğru olarak kabul edersek, bu ocakların varlığı Selçuklu Dönemi için istisnai bir durumdur. Bkz. Rahmi Hüseyin Ünal, "Sevserek Hanı (Malatya-Pötürge) ve Yerhan (Erzincan-Refahiye) Hakkında Bir İnceleme", I. Türkoloji Kongresi, Tebliğler, İstanbul 1979, s. 954-957.

[41] Ali Baş, a.g.t, s. 91-95; Ekrem Hakkı Ayverdi, Osmanlı Mimarisinin İlk Devri 630-805 (1230-1402), İstanbul 1966 s. 528-530.

[42] Beylikler Dönemi'nde başladığı kabul edilen ocak ve buna bağlı olarak baca mimarisi, Klasik Osmanlı Dönemi'nin şehir ve menzil hanlarında vazgeçilmez uygulama olmuştur. Burada Malatya ve civarından birkaç örnek belirteceğiz. Eski Malatya'da 1638 tarihli Silahtar Mustafa Paşa Hanı'nda yolcu odalarında ve kışlık salonda çok sayıda ocak ve çatıda bacaları mevcuttur. Malatya- Harput yolundaki 1634-1638 yıllarına tarihlenen Kömür Han'da bağımsız yolcu odaları ve barınakta ocaklar bulunmaktadır. İsmail Aytaç, "Kömür Han", Vakıflar Dergisi, S. XX, Ankara 1988 s. 249-264; İsmail Aytaç,

“Kömür Han”, Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Elazığ 1992, s. 155-165. Ağın-Kemaliye yolu üzerindeki 16. Yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen sadece iki sahnalı barınaktan ibaret Arnavut Han’da da ocakların varlığı dikkat çekmektedir. Ümit Serdaroğlu “Ağın- Kemaliye Yolu Üzerindeki Arnavut Hanı”, Keban Projesi 1969 Çalışmaları, Ankara 1971, s. 139-143.

[43] Hamza Gündoğdu, “Aşkale Yakınlarında Karasu (Aşveyişan) Hanı”, Vakıflar Dergisi, S. XXII, Ankara 1991, s. 289-293.

[44] Haluk Karamağaralı’nın “Anadolu’da Moğol İstilasından Sonra Yapılan Dini Mimarlık Eserlerinin Plan ve Form Özellikleri” adlı doçentlik tezinde ele almıştır. Bununla ilgili olarak bkz. Haluk Karamağaralı, “Erzurumda’ki Hatuniye Medresesinin Tarihi ve Banisi Hakkında Mülâhazalar”, Selçuklu Araştırma Dergisi III, Ankara 1971, s. 240. dipnot 69.

[45] Bunlardan 1268 tarihli Kesikköprü (Cacabey) Hanı (Kırşehir-Aksaray) barınak önü avlulu plânı, büyük ebatları ve zengin taş süslemesi ile, Afyon’un Çay ilçesindeki 1278 tarihli Han da aynı özellikleri taşır. Diğer bir eser de 1249 tarihli İshaklı (Sahip Ata) Hanı (Konya-Afyon) olup, yine plân ve ebatları bakımından önemlidir. Bu eserler hakkında bilgi için bkz. Kurt Erdmann; a.g.e.; İsmet İlter, Tarihi Türk Hanları, Ankara 1969; M. Kemal Özergin, “Anadolu Selçuklu Kervansarayları”, Tarih Dergisi, C. 15, S. 20, İstanbul 1965, s. 141-170.

[46] Ancak ekonomik faktörün, Moğollardan bağımsızlığını kazanan Anadolu beyliklerinin imar faaliyetlerinde etkili oluşu dikkat çekicidir. Özellikle 15. yüzyılın ilk yarısına bakıldığında, beyliklerin imar faaliyetlerinde adet ve ölçülerinin azaldığı anlaşılmaktadır. Beyliklerin bağımsızlığını ilan ettikleri bu dönemde, dar alanlarda az gelirleri olmuştur. Ayrıca kendi aralarındaki mücadeleler de önemli bir etkidir.

[47] Derbent teşkilatı hakkında geniş bilgi için bkz. Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu’nda Derbent Deşkilatı, İstanbul 1967.

[48] Ayşıl Tükel Yavuz, “Anadolu Selçuklu Dönemi Hanları ve

Posta-Menzil-Derbent Teşkilatları”, Doğan Kuban’a Armağan, İstanbul 1996, s. 25-38.

[49] Zafer Bayburtluoğlu, Anadolu’da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları, Erzurum 1993, s. 141,146.

[50] Zafer Bayburtluoğlu, a.g.e., s. 240.

[51] Haluk Karamağaralı, a. g. m., s. 26.

[52] Selçuklu Dönemi kervansarayları ve diğer yapılardaki taş işçiliği ile kompozisyonlar hakkında geniş bilgi için bkz. Semra Ögel, Anadolu Selçuklularınının Taş Tezyinatı, 2. Baskı, Ankara 1987; Gönül Öney, Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları, 3. Baskı, Ankara 1992; Rahmi Hüseyin Ünal, Osmanlı Öncesi Anadolu Türk Mimarisinde Taçkapılar, İzmir 1982. Taryhy makalalar